

Whiteheadovo pojetí kosmu jako organické jednoty*

Martina Chalupská

Abstrakt: Cílem příspěvku je představit a zhodnotit filosofickou pozici A. N. Whiteheada, podle které je dualismus fatálním omylem v jádru moderní vědecké kosmologie, a proto je možné pokládat jej za jednu z příčin moderních ekologických a socioekonomických krizí. Nejprve je shrnuta Whiteheadova kritika mechanistického materialismu, z něhož vychází dualistický rys západního myšlení, který Whitehead nazývá bifurkací přírody. Je ukázáno, jak oddělování lidské mysli a kosmu neponechává žádný prostor svébytnému vědomí a životu a jak atribut nezávislosti ducha ústí v soukromé světy zkušenosti a morálky. Dále je argumentováno, že centrální motivací Whiteheadovy kosmologické koncepce je vybudování systému, v němž si estetické, náboženské a morální zájmy podají ruku s koncepty světa, které mají své kořeny v přírodních vědách. Whiteheadova kosmologie je interpretována jako posun od materialismu k organicismu a zároveň jako přechod od statického k dynamickému pojetí kosmu.

Abstract: The aim of this paper is to present and evaluate A. N. Whitehead's philosophical position, according to which the dualism is a fatal fallacy at the heart of the modern scientific cosmology, and thus it should be considered as one of the causes of modern environmental and socio-economic crisis. First Whitehead's criticism of mechanistic materialism in which dualistic feature of Western thought, called the bifurcation of nature, is rooted is summarized. It is shown that such division of the human mind and the cosmos does not leave any space for the self-being consciousness and life and that the attribute of independence of spirit results in the private worlds of experience and morality. Further it is argued that central motivation of Whitehead's cosmology is to build up a system in which the aesthetic, religious and moral interests are in accordance with the natural science conceptions of the world. Whitehead's cosmology is interpreted as the transition from materialism to organicism and at the same time as shift from the static conception of cosmos to the dynamic one.

* Studie byla financována v rámci projektu Inovativní filosofické koncepce na pomezí metafyziky a vědy, SGS-2014-067.

Klíčová slova: Whitehead, kosmologie, organicismus, dualismus, mechanistický materialismus, bifurkace

Keywords: Whitehead, cosmology, organicism, dualism, mechanistic materialism, bifurcation

1 Mechanismus a jeho kritika

Mechanistický materialismus spočíval v pojetí celé fyzikální přírody (tj. objektů i událostí) jako konstituované z konečných materiálních entit, a tudíž v jeho rámci existovala v posledku jednotná fyzikální disciplína, a to mechanika mikro-korpuskulí. Skýtala popis jednoty světa bez použití pojmů, jakými jsou síla, energie, entelechie apod., jež nemohly být popsány *clare et distincte*. Všechny přírodní fenomény, resp. organické procesy, tak byly zcela redukovány na mikro-korpuskulární strukturu ležící v jejich základu. V konečném důsledku byly deklarovány jako čistě mechanické interakce mikro-korpuskulí.¹

Kořeny mechanistického materialismu sahají do 17. století, kdy dochází k radikální proměně obrazu světa, do té doby stojícího na Aristotelově filozofii a křesťanské teologii. Princip oduševnělého a živoucího kosmu byl nahrazen metaforou stroje. V těchto počátcích moderní vědy a filozofie stáli Galileo Galilei a René Descartes.

Od dob Galilea se ve vědě pevně usídlil program analyzování kvantity prostřednictvím neustálého měření, neboť zcela vyloučil pojem kvality z oblasti vědy.² Kvantifikovat a tedy měřit je možné pouze takové vlastnosti těles jakými jsou délka, šířka, výška, rychlost apod. Kvality jako barvy, chutě, vůně není možné kvantifikovat, a tedy ani měřit, a proto se nejedná o skutečné vlastnosti materiálních těles.³ „Kdyby byly živé bytosti, odstraněny, všechny tyto kvality by vymizely a anihilovaly.“⁴ Podle Galilea by vědecká metoda měla studovat řád světa, jako kdyby zde nebyly žádné bytosti obdařené vědomím.

Samotný důsledek prioritní orientace na kvantitu byl v Galileově době efektivní, nicméně vybral si i svou oběť. Explicitně to vyjádřil psychiatr R. D. Laing: „Opustili jsme zrak, zvuk, chuť, hmat a vůni a s nimi odešla estetika i etika, hodnoty, kvalita, duše, vědomí, duch.“ Zkušenost je zcela mimo rámec vědeckého diskurzu. Nic nezměnilo náš svět za posledních čtyři sta let více než vědecká posedlost měřením a kvantifikací.“⁵

Na poli filozofie se René Descartes snažil veškeré přírodní síly, které aristotelská tradice připisovala vegetativní a sensitivní duši, popsat čistě materialistickými a mechanistickými procesy. „Veškerý čas života lze totiž rozdělit na nespočetné části, které jednotlivě nijak nezávisí na ostatních, takže z toho, že jsem byl před chvilkou, nevyplývá, že musím být nyní - leda by mne v tomto okamžiku nějaká příčina jakoby opět stvořila, to jest, uchovala mne.“⁶

¹ Podle Nicolase Melabranche, existuje zřetelná inkompatibilita mezi stvořenou přírodou na jedné straně a silou, která je schopna tuto přírodu stvořit, na straně druhé. Příroda je ve své podstatě kauzálně impotentní. Pouze Bůh je původcem veškerých skutečných změn v přírodě. (Nadler, 2000, s. 121.)

² Srov. Burt, 1925, s. 61-89.

³ Galilei, 1957, s. 274.

⁴ Temtéž, s. 274.

⁵ Capra, 2002, s. 133.

⁶ Descartes, 2003, s. 48.

Základem karteziánské filosofie a světonázoru, který je z ní odvozen, je víra v jistotu vědeckého poznání. Přijetí karteziánské filosofie jakožto absolutní pravdy a Descartovy metody jako jediné platné cesty k poznání hrálo důležitou roli při vzniku naší současné kulturní nerovnováhy. Karteziánské rozdělení hmoty a ducha mělo hluboký dopad na západní myšlení. Naučilo nás vidět sebe sama jako izolovanou *ega* uvnitř našich těl a nadřazovat práci duševní práci manuální. Například lékaři nebrali žádný větší zřetel na psychologické aspekty nemocí a naopak psychoterapeuti se nezabývali těly svých pacientů. V důsledku karteziánského rozdělení ve vědě neustále probíhají diskuze o vztahu mezi myslí a tělem.⁷ Heisenberg v souvislosti s interpretací kvantové fyziky prohlásil: „Během tří století po Descartovi toto rozdělení hluboce prostoupilo lidské vědomí a bude trvat dlouho, než jej nahradíme opravdu odlišným přístupem k otázkám reality.“⁸

Pozoruhodným kritikem mechanistického materialismu a jeho východisek je Alfred North Whitehead, který hovoří o materialismu vědeckém (*scientific materialism*). Odmítá jej, a i když nezpochybňuje jeho předchozí metodologický úspěch,⁹ považuje jej za zcela irelevantní vzhledem k současnému stavu vědy.

Podle Whiteheada materialistický přístup spočíval na třech základních bodech: časové sérii bezrozměrných okamžiků, souboru materiálních entit a pojetí prostoru jako výsledku vztahů látky.¹⁰ Novověké interpretační schéma přírody se opíralo o triádu výkladových pojmů času, prostoru a hmoty. Všechny tyto pojmy byly chápány jako absolutní, tedy nezávislé na jednotlivinách a procesech, jež jsou skrze ně umožněny.¹¹

Whitehead ve své analýze definoval čas jako „uspořádanou následnost bezrozměrných okamžiků“, které jsou nám známy pouze jako „relata v seriální relaci, která je čas-uspořádávající relací, a čas-uspořádávající relace je nám známa pouze jako řazení okamžiků.“¹² Absolutní prostor chápal jako „systém bezrozměrných bodů, které jsou relaty v prostor-uspořádávajících relacích, které mohou být technicky kombinovány do jedné relace.“¹³ Hmota vykazuje vlastnost prostorové extenze a jako taková je složena z různých a oddělených korpusek.¹⁴

Materialistické zdůvodňování přírody, charakteristické pro celé období novověku, bylo podle Whiteheada hlavní překážkou v dalším rozvoji přírodovědeckých a filosofických teorií.¹⁵ Whiteheadova reflexe základních fyzikálních pojmů, tedy novověké absolutně chápané triády času, prostoru a hmoty, je důsledkem jeho kritiky novověkého pojetí vztahu kontinuity, změny a stálosti v přírodě. Kontinuální změny probíhající v přírodě byly totiž považovány za pouhé epifenomeny neměnnosti.¹⁶

⁷ Capra, 2002, s. 66.

⁸ Heisenberg, 1958, s. 81.

⁹ Ten ovšem spočíval na abstrakci jistých faktů od celku okolností, tedy na určitém usměrnění pozornosti. Pokud však budeme požadovat koherenci myšlení či jemnější analýzu, schéma se rozpadne. (Whitehead, 1989, s. 72.)

¹⁰ Whitehead, 1920, s. 70-71.

¹¹ Tamtéž, s. 34.

¹² Tamtéž, s. 33.

¹³ Tamtéž, s. 35-36.

¹⁴ Whitehead, 1919, s. 1.

¹⁵ Whitehead, 1989, s. 70-71.

¹⁶ Srov. Anderle, 2010, s. 71-73.

Navzdory revolučním objevům na poli vědy v 19. a 20. století přetrvalo prizma mechanistického materialismu ve filozofickém myšlení západní civilizace. Důsledkem této skutečnosti podle Whiteheada je nahlížení vesmíru jako neredukovatelné hrubé hmoty rozložené v proudu prostorových konfigurací. Takový materiál je sám o sobě beze smyslu, bez hodnoty a bez účelu, pouze následuje pevně danou rutinní posloupnost uloženou vnějšími vztahy, které nepramení z povahy jeho bytí. V posledku zde nezbývá žádný prostor pro život nebo vědomí, a tak je potřeba pojmy jako „čas, prostor, hmota, látka, éter, elektřina, mechanismus, organizmus, uspořádání, struktura, vzor, funkce, reinterpretovat.“¹⁷

Podle Whiteheada v historii filozofie dominovaly evropskému myšlení dvě kosmologie. Jedná se o Platónovu kosmologii nejlépe vyjádřenou v dialogu *Timaios* a kosmologii proponovanou v 17. století, jejímiž autory byli Galileo, Descartes, Newton a Locke. Na cestě za vytvořením své vlastní kosmologické koncepce Whitehead následuje tyto dvě předchozí, v jejichž splnutí se snaží nalézt pravdivé řešení, avšak s apelem na jejich modifikaci v zájmu konzistentnosti a pokroku poznání.¹⁸ Whiteheadova vize kosmu se stává ekologickou a organizmickou s důrazem na konečné a reálně existující věci, kterými jsou jednotlivé organismy vztahující se k sobě navzájem s cílem zachovat sebe sama.

Whiteheadovo nové pojetí kosmu vyžaduje také nový způsob koncipování vědecké aktivity. Věda již nemá překonávat subjektivní iluze, aby odhalila skutečnou realitu. Namísto toho Whitehead podstoupí spekulativní riziko¹⁹ a klade rovnítko mezi přírodou a „to, čeho jsme si vědomi v naší percepci“.²⁰ Současnou vědeckou kosmologii vyžaduje *obejmout* větší filozofickou koherenci. Filosofie by tak měla být opět akceptována jako nedílná součást vědy.

V souvislosti s touto skutečností si Whitehead uvědomuje, že zde existuje jistý předpoklad, který neustále sterilizuje filozofické myšlení.²¹ Jedná se o zcela přirozené přesvědčení, že lidstvo již obsáhlo všechny fundamentální myšlenky, které jsou aplikovatelné na lidskou zkušenost. Dále se předpokládá, že lidský jazyk prostřednictvím slov a frází precizně tyto myšlenky vyjádřil. To Whitehead nazývá jako „omyl perfektního slovníku“ (*fallacy of the perfect dictionary*).²²

Podle Whiteheada ve skutečnosti zažíváme více, než můžeme analyzovat, neboť „zažíváme univerzum a v našem vědomí analyzujeme pouze minutovou selekci jeho detailů.“²³ Hodnotu a smysl filozofie proto vidí jako analogickou k hodnotě a smyslu poezie. Obě tyto sféry lidského ducha usilují o nové bytostné myšlenky a slovní vyjádření ukrývající se za běžnými významy slov pro pokračující dobrodružství lidské naděje.²⁴ Takto pojatá filozofie by opět měla vliv na vědeckou a výzkumnou činnost.

¹⁷ Whitehead, 1989, s. 71.

¹⁸ Whitehead, 1978, s. xiv.

¹⁹ „The recourse to metaphysics is like throwing a match into the powder magazine. It blows up the whole arena.“ (Whitehead, 1920, s. 29.)

²⁰ Whitehead, 1920, s. 28.

²¹ Jak píše Freeman Dyson, filosofové od počátku Řecka až do konce 19. století hráli dominantní roli v království myslí. Filosofové 20. a 21. století jsou ve srovnání s giganty této historie pouze bandou trpaslíků, kterou nikdo mimo akademický svět neposlouchá, a stali se tak neviditelnými. (Dyson, 2012, s. 20.)

²² Whitehead, 1968, s. 173.

²³ Tamtéž, s. 89.

²⁴ Tamtéž, s. 174.

Substanční chápání reality, které je příznačné pro kosmologickou koncepci počínající Galileem a Descartesem, však v průběhu 20. století prodělalo mnoho změn a přesunulo se do roviny procesuálního chápání skutečnosti.

Tento přechod bychom mohli spolu s Ilyiou Prigoginem charakterizovat následovně: klasická mechanika je fyzikou *bytí*. Stejně tak i relativistická a kvantová mechanika, které Newtonovu dynamiku nahrazují, stále obsahují její stopy: statický vesmír, vesmír *bytí* nikoli *nastávání*.²⁵ Termodynamika se svým důrazem na nevratnost je podle Prigogina již fyzikou stávání.²⁶ Klasická mechanika, rozšířená o relativistickou a kvantovou mechaniku, neposkytuje přesný obraz o času a změně. Deterministické zákony této mechaniky představovaly pouze karikaturu evoluce. Bezčasová koncepce klasické mechaniky je v rozporu s metafyzickými koncepcemi západního světa. Celá historie filosofie od Kanta přes Whiteheada se snaží realitu popsat z jiného úhlu pohledu nebo zavést její popis pomocí pojmu svobody a času nikoli determinismu.²⁷

Nabízí se úvaha, že fyzika se vždy zabývala pohybem, a tudíž by hned vzápětí měla vyvstat i otázka po čase. Nicméně není tomu tak. Fyzikové hledali také zákony i zákonité pohyby, které je možno nahradit dráhou, popřípadě rychlostí, a tak se ze spárů času jaksi vysmekávali. Čas klasické mechaniky má nečasovou podobu platící vzhledem k absolutnímu charakteru vztažného rámce vždy a všude a je jen souřadnicí. Rovnice popisující pohyb jsou vlastně „jízdním řádem“ času. Nicméně pravá časovost se vytratila.²⁸

Whitehead se snaží o pozitivní rekonstrukci těch jevů, které byly v novověkém myšlení pojímány pouze jako epifenomény. Za prvé, ve svém systému ukotvil kontinuitu a změnu, čímž přijal i šipku času, díky níž má vznik nového charakter skutečné novosti. Je zde zřetelné odmítnutí novověkého chápání změny jako pouhého přeskupení inertních prvků. Za druhé, se pozitivně obrací k jevové stránce přírody, k níž ve svém panfyzickém období vztahuje veškeré spekulativní myšlení. Těmito obraty vede svou snahu o vytvoření kritice přístupného a zkušenost nefalšujícího popisu přírody nutného pro veškeré přírodovědecké teorie.²⁹

2 Bifurkace přírody a její kritika

Jak již bylo naznačeno výše, s mechanistickým materialismem a pojmem substance, jako jeho základním konceptem, je rozdělení přírody na objektivní fakta a subjektivní lidské hodnoty zcela nevyhnutelné. Tato epistemologická pozice, jdoucí ruku v ruce se zrodem novověké vědy, je středobodem Whiteheadova zájmu, který ústí v kritiku tzv. bifurkačních teorií:

To proti čemu od základu protestuji, je bifurkace přírody do dvou systémů reality, které jsou reálné, pokud jsou reálné v odlišných smyslech. Jednou realitou by byly entity jako elektrony, které studuje spekulativní fyzika. Toto by byla realita, která by zde byla pro poznání, ačkoli by nebyla v rámci této teorie nikdy poznatelná. Pro to, co je poznatelné,

²⁵ Prigogine, 1980, s. 4.

²⁶ Tamtéž, s. 13.

²⁷ Tamtéž, s. xvii.

²⁸ Srov. Sokol, 1996, s. 176-181.

²⁹ Andriele, 2010, s. 78.

*by existoval jiný druh reality, který by byl vedlejším produktem mysli. Tak by zde byly dvě přírody, jedna by byla domněnkou a druhá snem.*³⁰

Pro Whiteheada tedy bifurkace znamená existenci dvou druhů přírody. První přírodu, jež vstupuje do našeho vědomí, označuje jako kauzální přírodu (*causal nature*). Druhá příroda je příčinou vědomí a pro ni používá termín jevová příroda (*apparent nature*). V této souvislosti Whitehead rovněž používá pojmů vplývající (*influent*) a vyplývající (*effluent*) příroda.³¹

Z novověkých myslitelů jako první zastával jasně formulovanou bifurkační teorii Galileo Galilei ve svém spisu *Il Saggiatore* (Prubíř):

*...jakmile si představuji nějakou materii či tělesnou substanci, pojmám ji jako prostorově omezenou, mající takový a takový tvar, velkou nebo malou vzhledem k ostatním, jsoucí na takovém a takovém místě a v takovém a takovém čase, jsoucí v pohybu nebo v klidu, dotýkající nebo nedotýkající se jiného tělesa, jsoucí jako jednu nebo mnohou; ve zkratce ji nemohu od těchto podmínek odloučit: ale to zda je bílá či červená, hořká či sladká, znějící či němá, vonná či zapáchající nemohu přinutit svou mysl, aby vnímala danou materii jako nutně doprovázenou těmito kvalitami.*³²

Galileo tedy jasně odděluje kvality, které jsou inherentně vlastní substanci (tvar, velikost, pohyb a vzájemný dotyk) od těch, které jsou ji dodány až skrze recipienta (barva, chuť, zvuk, vůně).

Bifurkační princip dále posiluje Descartova *res extensa*. Descartes chápe ducha jako něco, co je jistější než hmota. To ho přivedlo k závěru, že tyto dva fenomény, duše a tělo, jsou od sebe zásadně oddělené.

*Smyslově vnímáme, nebo spíše, pohnuti smysly jasně a rozlišeně poznáváme jakousi látku rozlehlou do délky, šířky a hloubky.*³³

Smysly nám tedy neposkytují informace o pravé podstatě těles, ale pouze o tom, čím člověku tělesa prospívají, nebo naopak škodí. Jejich prostřednictvím získáváme informace o kvalitách, jakými jsou barva, tíha, tvrdost, vůně apod. Ale jestliže je tělesu odejmeme, jeho přirozenost zůstane neporušena. To, v čem jeho přirozenost skutečně spočívá, jsou atributy rozlehlosti: délka, šířka a hloubka.³⁴ Od Descartesa je již tradičně odvozována linie novověkého mechanistického materialismu.

Isaac Newton byl zastáncem korpuskulární povahy světla a hmoty, a proto jeho epistemologie přispěla též k potvrzení bifurkační teorie.

³⁰ Whitehead, 1920, s. 30. (přel. MCh)

³¹ Tamtéž, s. 30-31.

³² Galilei, 1957, s. 274. (Přel. MCh)

³³ Descartes, 1998, s. 83.

³⁴ Tamtéž, s. 85 – 87.

Doposud jsem podal definici takových slov, která jsou méně známá, a vysvětlil jsem smysl, ve kterém jim má být rozuměno v následující rozmluvě. Nedefinoval jsem čas, prostor, místo a pohyb, neboť významům těchto pojmů všichni dobře rozumí. Pouze musím poznamenat, že lidé obecně nechápou tyto kvality pomocí jiných pojmů, než jsou ty, které souvisejí s vnímatelnými předměty. A odtud vznikají jisté předsudky, kterým se vyhneme tak, že je vhodné rozlišíme na absolutní a relativní, pravdivé a jevové, matematické a běžné.³⁵

Pro Newtona je mysl zřejmým interventem do poznávajícího procesu a jeho výsledek — fenomenální stránka přírody — se liší v závislosti na recipientovi, a je tedy pouze relativní. Newtonův model epistemologických abstrakcí, které představovaly absolutní kategorie, nemá ovšem s realitou nic společného.

Bifurkační teorie je již zcela dotvořena v díle Johna Locka, na jehož analýzu primárních a sekundárních kvalit Whitehead v rámci své kritiky bifurkačních teorií odkazuje nejčastěji.

Primární kvality (...) jsou zcela neoddělitelné od tělesa (...) a smysly je vždy dokáží nalézt v každé částice látky, jejíž velikost umožňuje její vnímatelnost; (...) jedná se tedy o pevnost, rozlehlost, tvar, pohyb nebo klid a množství. Sekundární kvality nejsou ve věcech přímo přítomny, ale mají schopnost vyvolat řadu vjemů skrze kvality primární (...) a jsou jimi barvy, zvuky, chutě aj.³⁶

V důsledku tohoto přístupu nejsme schopni získat žádný koherentní popis přírody, která je otevřena našemu vnímání, aniž by tento popis nezávisel plně na našich smyslech.

Whitehead dále nemohl souhlasit s Kantovým přesvědčením o tom, že „nejvyšší zákonodárství přírody musí spočívat v nás, tj. v naší rozvažovací schopnosti, a že tedy nesmíme tyto obecné zákony hledat v přírodě prostřednictvím zkušenosti.“³⁷ Naopak Whiteheadova „filosofie organismu“³⁸ se dá charakterizovat jako „návrat k před-kantovským modům myšlení.“³⁹ Neboť:

Pro Kanta je proces umožňující zkušenost procesem od subjektivity k zjevné objektivitě. Filosofie organismu tuto analýzu převrací a popisuje tento proces jakožto vycházející z objektivitě a směřující do subjektivity, z objektivitě, pomocí níž je vnější svět datem, do subjektivity, v níž existuje pouze jedna individuální zkušenost.⁴⁰

Whitehead dále odmítá konvencionalismus Henriho Poincarého, podle něhož je celá objektivní realita výsledkem společné konvence, která se uskutečňuje v rámci diskurzu.

³⁵ Newton, 1846, s. 77. (Přel. MCh)

³⁶ Locke, 1999, s. 117. (Přel. MCh)

³⁷ Kant, 1992, s. 85.

³⁸ Filosofie organismu je technický termín, kterým Whitehead odkazuje ke své pozdní filosofii rozvinuté v díle *Process and Reality*: „... vychází z analýzy procesů jako realizace událostí, které jsou uspořádané v navzájem propojeném společenství.“ (Whitehead, 1989, s. 225.)

³⁹ Whitehead, 1989, s. xi.

⁴⁰ Tamtéž, s. 156. (Přel. MCh)

...první podmínkou objektivitu je následující: co je objektivní, musí být společné všem myslím a následně přenosné z jedné do druhé a tento přenos se může uskutečnit pouze skrze diskurz...⁴¹

Pro Whiteheada to znamená, že jakmile se rozhodneme změnit naše stanovisko, které je dáno čistě konvenčně, jednoduše tím také změníme naše vyjádření fyzikálních zákonů přírody. V důsledku konvenční povahy rozhodnutí není přírodě nic inherentně vlastního, a volba je tak vedena pouze přáním mysli. Jedná se o intelektuální pohodlnost, nikoli o fakt.⁴²

Hrází proti bifurkaci přírody je Whiteheadův předpoklad, že příroda sama o sobě je uspořádaný systém, zcela soběstačný a na poznávajícím nezávislý. Tím nemíní žádné metafyzické prohlášení připisující přírodě specifický ontologický status. Jde o to, že můžeme přemýšlet o přírodě, bez toho aniž bychom přemýšleli o myšlení. O přírodě tedy přemýšlíme homogenně.⁴³ Máme-li se tomuto rozdělení přírody vyhnout, musíme konstruovat naše vědění o jevovém světě jakožto individuální zkušenost něčeho, co je více než osobní, co tuto zkušenost přesahuje. Příroda se tak stává totalitou individuálních zkušeností. Naše zakoušení jevového světa je příroda sama.⁴⁴

Projekt homogenního myšlení zcela odmítá jakoukoli intervenci mysli v poznávajícím procesu. Snaží se tím dospět ke zcela ryzí povaze přírodních zákonů s absolutním vyloučením apriorních či konvencionalistických stanovisek.⁴⁵

Příroda má podle Whiteheada povahu ultimátního,⁴⁶ rozvíjejícího se celku, který je přístupný mysli ve svém průběhovém charakteru (*passage of nature*) nebo také ve svém kreativním postupu (*creative advance of nature*).⁴⁷ Tyto kvality přírody jako takové shrnuje Whitehead pojmem dění (*something is going on*).⁴⁸ Příroda je charakteristická jistou univerzální souvztažností (*relatedness*), v přírodě neexistuje nic samo o sobě, bez vztahu ke všemu ostatnímu, příroda je kontinuum. Příroda neustále vytváří novinky (*novelties*) procesem nastávání (*becomming*).⁴⁹

Skutečnost, že se vždy a všude něco děje (*something is going on*) vyjadřuje termínem éter událostí (*ether of events*).⁵⁰ Whitehead začíná svou kosmologickou teorii éteru formulovat v roce 1919 jako reakci na Einsteinovo nahrazení tradiční koncepce materiálního éteru předem danou časoprostorovou konstrukcí. Události nejsou změny daných persistentních materiálních entit v daném čase a prostoru. Naopak čas, prostor a látka jsou

⁴¹ Poincaré, 1921, s. 347. (Přel. MCh)

⁴² Whitehead, 1920, s. 121-122.

⁴³ O přírodě samozřejmě můžeme přemýšlet ve spojení s myšlením o skutečnosti, že je o přírodě přemýšleno. To Whitehead vymezuje pojmem heterogenní myšlení. Během četby tohoto odstavce přemýšlíme heterogenně, nicméně celá přírodní věda je výlučně spjata s homogenním myšlením (Whitehead, 1920, s. 3.)

⁴⁴ Whitehead, 1922, s. 62.

⁴⁵ Tento přístup posouvá Whiteheada velmi blízko k pozitivizmu, nicméně jeho pozici lze spíše označit za „fenomenalistický výklad“, kterýžto „se pohybuje po povrchu fyzikálních procesů a usiluje o jejich popis v termínech, které jsou v přímé adekvaci s jejich jevovou stránkou.“ (Margenau, 1944, s. 269.)

⁴⁶ Výraz *ultimátní* Whitehead používá ve významu „dále neanalyzovatelný na jednodušší entity.“ (Whitehead, 1919, s. 6.)

⁴⁷ Whitehead, 1919, s. 80-81.

⁴⁸ Tamtéž, s. 25.

⁴⁹ Srov. Whitehead, 1922, s. 13-39.

⁵⁰ Whitehead, 1919, s. 25.

přimknuty (*adjunct*) k událostem. Podle Einsteinovy teorie relativity jsou čas a prostor relace mezi látkou, podle Whiteheadovy teorie jsou relacemi mezi událostmi.⁵¹

Whiteheadův éter není podle klasického pojetí „plachou silou za závojem“ ale doslova jevovým světem samým. Zaručuje zkušenostní koherenci a kauzální kontinuitu celistvého komplexu událostí.⁵²

Éter není pouhá vědecká hypotéza o vnějším světě, který je zcela nezávislý na mysli. Je to spíše metafyzický princip, díky němuž se vyhneme nešťastné bifurkaci mezi subjektivně chápanou myslí a objektivně pojatou přírodou. K tomu dospějeme tím, že konstruujeme naše vědění o jevovém světě jakožto individuální zkušenost něčeho, co je více než osobní, co tuto zkušenost přesahuje. Příroda se tak stává totalitou individuálních zkušeností. Naše zakoušení jevového světa je příroda sama. Jevový svět se stává individuální psychologickou reakcí na stimul zcela disparátního přesto vzájemného působení elektronů a éteru.⁵³

Pro Whiteheada je tedy příroda ve svém celku nepřetržitým nastáváním událostí, které jsou navzájem signifikantní tím způsobem, že vytvářejí systematickou strukturu událostí. Ta je dále vysvětlena v termínech času a prostoru, které jsou abstrakcemi z této struktury.⁵⁴

V Descartově době byla všeobecně zastávána představa času a prostoru jako dvou zcela disociovaných entit. Extenze náležela kvalitativně prostoru a proces času. Extenze se tak stává abstrakcí z více konkrétního konceptu látky. Ta je oddělena od konceptu procesu tak, že si je vědoma sebe sama pouze prostřednictvím okamžiku, aniž by jí náležela kvalita trvání. Prostor se stává vlastností látky a je esenciálně oddělen od času. Odtud Descartes odvodil, že prostor je pouze bezčasové plénum, pouhá abstrakce konkrétního jevového světa v *okamžiku*. Jinými slovy: bez látky není prostor.⁵⁵

Whitehead opouští karteziánské pojetí a nahrazuje látku (jež procesualitu postrádá) událostmi (jež si svou procesualitu ponechávají). Prezentuje časoprostorové pojetí jako abstrakci událostí, které představují ultimátní repozitář rozličných individualit v přírodě. Takto pojatá příroda je pro Whiteheada bezpodmínečným fundamentem, který má být přijat všemi fyzikálními vědami.⁵⁶

Od procesuální podstaty událostí Whitehead odvozuje kontinuální povahu přírody, zatímco v permanenci objektů spočívá její atomická perspektiva.⁵⁷ Tento přístup nazývá dualitou přírody. Na jedné straně v přírodě probíhá neustálý vývoj v duchu kreativního postupu, na straně druhé existuje permanence jednotlivin, díky nimž je příroda rozpoznána. Naše percepce přírody je možná jen tehdy, přichází-li stimulace z obou duálních stran. Ve zkušenosti rozpoznáváme kontinuitu jako řád přírody prostřednictvím relačních vztahů objektů v událostech. Elektrony jako konečné vědecké objekty jsou zdrojem atomické struktury a přírody, a tudíž i její poznatelnosti.⁵⁸

⁵¹ Tamtéž, s. 26.

⁵² Whitehead, 1922, s. 37.

⁵³ Tamtéž, s. 62.

⁵⁴ Tamtéž, s. 21.

⁵⁵ Tamtéž, s. 38-39.

⁵⁶ Tamtéž, s. 38-39.

⁵⁷ Whitehead, 1919, s. 66.

⁵⁸ Tamtéž, s. 98.

Úhelný kámen ve Whiteheadově analýze přírody představuje důsledné odlišování mezi událostmi na jedné straně a objekty na straně druhé. S pojmem událost se můžeme setkat především ve Whiteheadových starších spisech. Později začíná události připisovat atributy „aktuální“ či „reálná“ (*actual – real occasion*): „...aktuální události jsou konečné reálné věci, z nichž je tvořen svět. Není zde nic, co by bylo více reálné.“⁵⁹ I přes svou odlišnost co do funkce a významnosti, jsou všechny na jedné a téže úrovni. Jsou to kapky zkušenosti, komplexní a vzájemně provázané. Proces je nutné chápat ve smyslu esence a tedy substance světa. Nejenom tímto přístupem se Whitehead snaží o vzájemné propojování toho, co bylo v dějinách filosofie viděno jako nesourodé a soupeřící.

Organická jednota

Whitehead zřetelně odhaluje naprostý kolaps tradičního materialismu. Jeho filosofie přírody pojímá jak její organickou, tak také anorganickou vrstvu. Doktrínu materialismu nahrazuje doktrínou organicismu, jehož základní princip spočívá v evoluci komplexních organismů z předcházejících stavů méně komplexních organismů.⁶⁰

Podle Whiteheada je západní myšlení charakteristické jistou rozkolísaností. Na jedné straně je realismus vědy založený na mechanismu a na straně druhé pevná víra ve svět lidí a vyšších živočichů, který se skládá z organismů. Tato nekonzistence v samých základech novověkého myšlení vysvětluje mnohé z polovičatosti naší civilizace.⁶¹

Produktem 17. století je schéma vědeckého myšlení vytvořené matematiky a pro matematiky. Jejich schopnost abstraktního myšlení zajistila přesný demonstrativní způsob usuzování. Tyto vysoce abstraktní tradiční pojmy byly ovšem zaměněny za konkrétní. Tuto skutečnost nazývá Whitehead jako omyl špatně umístěné konkrétnosti (*fallacy of misplaced concreteness*). Manipulacemi s abstrakcemi oddělovaly hmotu a ducha.⁶²

V souvislosti s kritikou mechanistického materialismu a tvorbou vlastní koncepce filosofie organismu se Whitehead zabývá vztahem poezie k oběma těmto doktrínám. Na konci 18. století přichází první silná opozice proti mechanicismu z prostředí romantického hnutí v literatuře, umění a ve filozofii a pokračuje během 19. století.

V prostředí anglické literatury nachází nejzajímavější kritiku mechanistického obrazu světa 17. a 18. století v díle romantického básníka Williama Wordswortha.⁶³ Pro Whiteheada stejně jako pro Wordswortha nemůže být příroda vyprázdněna od estetických hodnot a při jejím studiu je nutné se soustředit na šest základních pojmů: změna, hodnota, věčné objekty přetrvávání, organizmus a vzájemné pronikání.⁶⁴

Jestliže by měl mít mechanistický materialismus pravdu, Whitehead doslova píše: „Básníci se zcela mýlí. Svou lyriku by měli adresovat sami sobě a měli by ji přetvořit na ódy

⁵⁹ Whitehead, 1978, s. 18.

⁶⁰ Whitehead, 1989, s. 175.

⁶¹ Tamtéž, s. 138.

⁶² Tamtéž, s. 115.

⁶³ Velmi známý Wordsworthův výrok nalezneme v básni *The Tables Turned*: „We murder to dissect“ (Wordsworth - Coleridge, 1798, s. 76.)

⁶⁴ Whitehead, 1989, s. 152.

oslavující dokonalost lidské mysli. Příroda je nevýrazná věc, bez zvuku, vůně a barvy, je pouze shonem materie, shonem bez konce a smyslu.⁶⁵

Jisté poetické vyjádření materialismu nachází Whitehead dále např. v básni *In memoriam Arthur Henry Hallam* z roku 1849 od Lorda Alfreda Tennysona.⁶⁶ Konkrétně si vybírá verš: „*The stars, ' she whispers, 'blindly run*“⁶⁷, který zachycuje celý filosofický problém obsažený v básni: Každá molekula má pásku na očích, lidské tělo je obsaženo z molekul, a tudíž se také žene naslepo, vše je řízeno všeobecnými mechanickými zákony. Je zde jasně zachycena podstata materialistického mechanicismu. Whitehead staví na předpokladu, že materialistická koncepce je aplikovatelná pouze na produkty logického rozlišování – tedy pouze na nejabstraktnější entity. Skutečné přetrvávající entity jsou *organismy* podřízené plánu celku, jehož jsou součástí. Molekuly se sice mohou pohybovat naslepo v souladu se všeobecnými zákony, ale liší se svými vnitřními charakteristikami v souladu se všeobecnými organickými plány, ve kterých se samy nacházejí. To je podstatou Whiteheadovy koncepce organického mechanicismu, která je součástí filosofie organismu jako opozice k materialistickému mechanicismu.⁶⁸

Tato teorie měla zahrnout řadu relativistických a kvantových jevů, které byly centrálním zájmem moderní fyziky. Stejně jako Hegel se snažil překonat bifurkaci přírody, která byla implicitně přítomna v karteziánském ontologickém dualismu a v Kantově epistemologickém dualismu. Oba tyto přístupy pracovaly s redukcionistickou a materialistickou metafyzikou, jež byla spojována s Newtonovou fyzikou.⁶⁹ Whitehead ovšem pojem mechanismu zcela nezavrhuje a snaží se zmírnit mechanicismus tím, že mechanismus nedává do konfliktu s organismem, nýbrž jej nahlíží jako organismus svého druhu.⁷⁰

Ve své organizmické filosofii se pokouší vybudovat koherentní a logicky konzistentní systém všeobecných idejí, v jehož rámci by bylo možné interpretovat každý prvek naší zkušenosti. Whitehead, lépe než kdokoli jiný, pochopil, že poznání přírody není možné perspektivou mechanicismu materialistického přístupu. Pro Whiteheada je úkolem filosofie smířit stálost a změnu, chápat věci jako procesy, ukázat, jak se individuální entity rodí a umírají a pojímat tak kosmos jako organický celek.

Závěr

V předchozím výkladu jsem představila kritický postoj A. N. Whiteheada ke koncepci mechanistického materialismu. Odmítnutí této koncepce jde ruku v ruce s vybudováním filosofie organismu, jež se soustředí na témata, jakými jsou proces, život, interakce, řád apod. Snažila jsem se ukázat, jak Whitehead svojí filosofií překračuje propast, kterou vytvořil vědecký materialismus tím, že vyloučil pojmy jako hodnota, účel nebo význam z vědecké explanace.

⁶⁵ Tamtéž, s. 114.

⁶⁶ Rozpornost novověkého myšlení je patrná i v dílech Johna Milтона *Ztracený ráj* nebo Alexandra Popova *Esej o člověku*. Podle Whiteheada lze v literatuře odhalit vlastní niterné myšlení určité generace. (Whitehead, 1989, s. 138.)

⁶⁷ Whitehead, 1989, s. 139.

⁶⁸ Tamtéž, s. 140-143.

⁶⁹ Lucas, 1989, s. 94.

⁷⁰ Whitehead, 1989, s. 139.

Důsledkem hlubokého zakořenění karteziánské filosofie, z níž je tradičně odvozována linie mechanistického materialismu, je tendence pojmát reálně probíhající změny a procesy jako pouhé epifenomény neměnnosti stále velmi rozšířená. Přísná dělicí čára mezi časovými a prostorovými charakteristikami, která eliminuje proces kauzality z přírody, implikuje, že každý objekt má pouze zjednodušeně chápanou časovou a prostorovou lokaci.

Proto jsem se pokusila nabídnout Whiteheadovu kritiku bifurkačních teorií přírody (Galilea, Descartese, Newtona, Locka, Kanta a Poincarého) i jeho procesuální pojetí objektů jako polí, která mají časovou i prostorovou extenzi.

Přestože Whitehead své odmítnutí bifurkačních teorií přírody poprvé publikoval již v roce 1920 (v díle *The Concept of Nature*), zdá se, že jeho kritika nebyla v průběhu 20. století příliš reflektována ani ve vědě, ani ve filosofii vědy. Neujala se ani Whiteheadem nabídnutá alternativa v podobě filosofie, podle níž je příroda sama o sobě uspořádaný systém, zcela soběstačný a na poznávajícím nezávislý avšak zároveň v mysli poznávajícího obsažený. Substanční chápání reality Whitehead nahrazuje procesuálním a prostor chápe nikoli jako vztahy objektů, ale jako vztahy procesů. Svět nahlíží jako jednotu procesů, které jsou kvalitativně odlišné. Na nejnižších úrovních jsou elektromagnetické vlny, dále buněčné a molekulární procesy, objekty, psychologické fenomény apod. Toto vše tvoří dynamickou a organickou jednotu.

Domnívám se, že i přes různé aktuální pokusy o rehabilitaci Whiteheadova díla, není stále jeho procesuální filosofie, v níž se snaží skrze radikální zkušenostní princip originálně promýšlet vztah mysli a těla, kvality a kvantity, přírody a kultury, dostatečně doceněna. Věřím, že by Whiteheadova „spekulativní metafyzika“ mohla nabídnout společnou platformu pro mnoho současných úzce specializovaných a zdánlivě odlišných vědních oborů, které od sebe divergují jen v důsledku modelování skutečnosti jako statického výsečového grafu.

Literatura

ANDRLE, M. (2010) *Whiteheadova filosofie přírody. Se zvláštním zřetelem k „londýnskému“ období*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.

BURT, E. A. (1925) *The Metaphysical Foundations of Modern Physical Science. A Historical and Critical Essay*. London: Paul, Trench, Trubner.

CAPRA, F. (1988) *Uncommon Wisdom: Conversations With Remarkable People*. New York: Simon&Schuster.

CAPRA, F. (2002) *Bod obratu. Věda, kultura a nová společnost*. Praha: DharmaGaia.

DESCARTES, R. (1998) *Principy filosofie. Výbor doplněný dvěma dopisy princezně Alžbětě Falcké*. Praha: Filosofia.

DESCARTES, R. (2003) *Meditace i první filosofii. Námítky a autorovy odpovědi*. Praha: OIKOYMENH.

- DYSON, F. What Can You really Know? *The New York Review of Books*, 2012, 59(17).
Dostupné z WWW: <<http://www.nybooks.com/articles/archives/2012/nov/08/what-can-you-really-know/?insrc=toc>>.
- GALILEI, G. (1957) The Assayer. In: Galilei, G. *Discoveries and Opinions of Galileo*. New York: Doubleday, s. 231-280. Dostupné z WWW: <<https://www.princeton.edu/~hos/h291/assayer.htm>>.
- HEISENBERG, W. (1958) *Physics and Philosophy. The Revolution in Modern Science*. Harper&Brothers: New York.
- KANT, I. (1992) *Prolegomena ke každé příští metafyzice, jež se bude moci stát vědou*. Praha: Svoboda.
- LOCKE, J. (1999) *An Essay Concerning Human Understanding*. University Park: The Pennsylvania State University Press.
- LUCAS, G. R. Jr. (1989) *The Rehabilitation of Whitehead: An Analytic and Historical Assessment of Process Philosophy*. New York: SUNY Press.
- MARGENAU, H. (1944) Phenomenology and Physics. *Philosophy and Phenomenological Research*, 5(2), s. 269-280. <doi: 10.2307/2102756>. Dostupné z WWW: <<http://www.jstor.org/stable/2102756>> .
- NADLER, S. (2000) *The Cambridge Companion to Melabranche*. Londorn: Cambridge University Press.
- NEWTON. I. (1846) *The Mathematical Principles of Natural Philosophy*. New York: Daniel Adee.
- POINCARÉ, H. (1921) *The Foundations of Science (Science and Hypothesis The Value of Science, Science and Method)*. New York: The Science Press.
- PRIGOGINE, I. (1980) *From Being to Becoming: Time and Complexity in The Physical Sciences*. New York: W. H. Freeman and Company.
- SOKOL, J. (1996) *Čas a rytmus*. Praha: OIKOYMENH.
- WHITEHEAD, A. N. (1919) *An Enquiry Concerning The Principles of Natural Knowledge*. London: Cambridge University Press.
- WHITEHEAD, A. N. (1920) *The Concept of Nature*. London: Cambridge University Press.
- WHITEHEAD, A. N. (1922) *The Principle of Relativity with Applications to Physical Science*. London: Cambridge University Press.
- WHITEHEAD, A. N. (1968) *Modes of Thought*. New York: MacMillan Company.

WHITEHEAD, A. N. (1978) *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. New York: The Free Press.

WHITEHEAD, A. N. (1989) *Veda a moderný svet*. Bratislava: Pravda.

WORDSWORTH, W. – Coledrige, S. T. (1798) *Lyrical Ballads, with a Few Other Poems*. London: J. & A. Arch.

Martina Chalupská
KFI FF ZČU v Plzni
chalupsk@kfi.zcu.cz